

JHI 5821

Manoah, of Narbonne

ספר המנוחה

הוא פירוש רבינו מנוח מנדבונה על הרמב"ם

פרק שני

הרקע להתהוות פירושו של רבינו מנוח

גורמי התפתחות לימוד התורה בפרובאנס ושיטת הלימוד בבתי מדרשותיה, סיבת צמיחתם של פירושי התלמוד והיבורים במקצועות ההלכה, והשפעתה של תורת פרובאנס על הלכה ופירושי הלמוד — לא נחקרו עדיין במלוא ההיקף. הראשון שחקר תולדות חכמי פרובאנס היה החוקר גרוס במספר מאמרים¹, ואח"כ ספרו המוגנטאלי גליה יודאיקה², הוזן בערי פרובאנס ובחכמיהו. תוך מיצוי כל המקורות ההיסטוריים שהיו לנגד עיניו, אבל עם כל זאת לא חדר לנבכי שיטותיהם ודרך לימודם של אותם החכמים. ומאז ועד זמננו נתפרסמו גם מקורות חדשים בנושא זה, ובפרט בהופעתם בדפוס של כמה מחיבורי חכמי פרובאנס. כל המקורות האלו ציפו ימים רבים לגאולתם, עד שבא הרב בנימין זאב בנדיקט, אבי המחקר לתולדות חכמי פרובאנס ויצירותיהם בזמננו, והקדיש להם את תשומת לבו. מחקריו בנושא זה פוזרים על פני כחמשה עשר מאמרים³ הנוגעים בבעיות השונות של מפרשי הרי"ף וחכמי פרובאנס, בהם הניח את היסוד לא לבירורים היסטוריים גרידא, אלא למחקר מעמיק על התפתחות ולימוד התורה בפרובאנס וטיבם של יצירות חכמיהו ורומי לימוד התורה בבתי המדרשות שבה. ועד היום לא זכינו עדיין שירחיב מחקריו אלה וירכזם בחטיבה אחת. וכמה מן הדברים בסעיף זה יסודם על דבריו ושיטתו של הרב בנדיקט.

א. חדירת תורת ספרד אל בתי המדרשות בפרובאנס. מדינת פרובאנס, בהיותה שוכנת בצומת גיאוגראפית, כשכנתה של צרפת מצד אחד ושל ספרד מצד שני, גרם לה מולה שהפכה למקום מרכז ללימוד התורה והתפתחות היצירה התורנית. אבל מחוץ למעמדה הגיאוגראפי, היה גם מעמדה התורני צומת דרכים וכור היתוך וליבון וחקירה בתורתן ובמסורתן של חז"ל. אליה הובאה תורת חכמי צרפת מבית מדרשו של רש"י ותלמידיו בעלי התוספות מצד אחד, ותורת חכמי ספרד מצד שני, וכן תלמודם של הגאונים וספרן של הפוסקים והמפרשים כהרי"ף וכהרמב"ם כן שרבים מצינורות התורה נמשכו אליה. אבל לא כל המסורת והנוסחאות נתקבלו ע"י חכמיהו. כדרכם של בתי המדרש של האמוראים, כן גם כאן כל מה שהגיע אליה מן החוץ, עבר את כור המבחן

1 בירחון החדשי, מוגנטשריפט.
 2 בצרפתית, פאריס 1879. והשלמות ר' אברהם עפשטיין במונטשריפט שנה מא.
 3 בעיקר במאספים סיני, קרית ספר ותרביץ.

מבוא

של חכמיהו ושיבותיה, ובעיקר היו משווים אותם עם המסורות העתיקות שהיו קבועות בפרובאנס מדורי דורות, אולי מזמן תחילת התיישבות היהודים בפרובאנס בתקופה שלאחר בית שני. ולא רק שתורתן של חכמי צרפת וספרד הגיעו אליה, אלא גם נוצרו חילופי דברים בשאלות ותשובות עם חכמים שבארצות אחרות, וגם תלמידים הגיעו ממקומות אחרים והביאו עמם מתורת רבותיהם הם, ובעיקר נשאו למם לארצותיהם מתורתן של חכמי פרובאנס. בארץ זו קמו הענקים כר' משולם בר' יעקב, כהראב"ד והראב"י אב"ד ועוד, שיסדו בתי מדרשות ושיטות לימוד, ומהם קמו תלמידיהם והפיצו את תורתם ואף צירפו אליהם את חידושיהם הם.

את מדורות התורה שדלקו כמעט בכל ערי פרובאנס, מתאר במלים פשוטות הנוסע ר' בנימין מטודילה, שעבר דרך ערי פרובאנס במאה האחרונה לאלף החמישי: "ומשם שלשה ימים לנרבונה, והיא עיר קדומה לתורה, ומשם יצאה תורה לכל הארצות, ובה חכמים וגדולים ונשיאים... ובראשם ר' אברהם ראש הישיבה ור' מכיר ור' יהודה ואחרים כנגדן הרבה תלמידי חכמים, ויש בה כמו שלש מאות יהודים, ומשם ארבע פרסאות לבדרש העיר, ושם קהל והם תלמידי חכמים, ובראשם ר' שלמה חלפתא ורבי יוסף ורבי נתנאל. ומשם שני ימים להר געש הנקרא מונטפשליר... ושם תלמידי חכמים חשובי הדור ובראשם ר' ראובן בר טדרוס ור' נתן בר זכריה ור' שמואל הרב שלהם ור' שלמה ור' מרדכי, ויש ביניהם בתי מדרשות קבועות לתלמוד... ומשם ארבע פרסאות ללונל, ושם קהל קדוש מישראל מתעסקים בתורה יומם ולילה, ושם רבינו משולם הרב הגדול ז"ל והמשת אליו חכמים גדולים ועשירים ר' יוסף ור' יצחק ור' יעקב ור' אהרן ור' אשר הפרוש... ור' משה גיסו... ובה קהל כשלוש מאות יהודים ישמרם צורם. ומשם שני פרסאות לפושקרש והוא כרך גדול, ויש בו יהודים כמו ארבע מאות איש, ושם ישיבה גדולה על יד הרב הגדול ר' אברהם בר' דוד ז"ל רב פעלים חכם גדול בתלמוד ובפסק, ובאים מרחוק אליו ללמוד תורה מפיו ומוציאים מנוחה בביתו והוא מלמד אותם, ומי שאין לו להוציא הוא מוציא עליהם ממונו לכל צרכיהם"⁴.

צירוף חלקה הגדול של פרובאנס למדינת קאטאלוניה גרם לקשרי תורה בין חכמי פרובאנס וחכמי ברצלונה, וממילא גם עם ספרד. ביתו של ר' משולם בר' יעקב מלונל היה מקום מפגש בין החכמים האלה, ובה התוודעו חכמי פרובאנס עם ספרות הגאונים, ובמיוחד עם "ספר העתים" לר' יהודה האברצלוני.

הגורם לחיבורו של "ספר העתים" היה בגלל הלכות הרי"ף, שלא נתקבלו על ידי חכמי ספרד הקשורים מאז ומתמיד בספרות הגאונים, והרי"ף חלק לעיתים על הגאונים, ותלמידיו של הרי"ף גיסו לתקן זאת על ידי הוספות והשלמות לרי"ף. כוונתו של ר"י האברצלוני היתה לכלול בחיבור אחד גם את הרי"ף וגם את הלכות הגאונים. ספר זה

4 ספר מסעות של ר' בנימין, הוצ' אדלר, לונדון תרס"ז, עמ' ג—ד.
 5 בנדיקט, תרביץ, כב, עמ' 101 והערה 159.

הגיע לבית מדרשו של ר' משולם בלונגיל, והוא שהחזיר את תורת ספרד ותורת הרי"ף והגאונים אל פרובאנס⁶. ומכאן מתחילה תקופת חדשה אצל חכמי פרובאנס, והיא תקופת ההשוואה בין נוסחאותיהם בתלמוד ותורתן ומסורתן, לבין תורת הרי"ף והגאונים ונוסחאות התלמוד שהובאו מספרד.

את השפעת תורת הרי"ף העביר הראב"י אב"ד, שהיה ממעריציו של הרי"ף, מבית מדרשו של ר' משולם בלונגיל אל העיר נרבונה, אבל היא לא נתקבלה שם בקלות, מאחר שחכמי נרבונה גזרו אחרי המסורות העתיקות שהיו מקובלות אצלם. והראשון שיצא להגן ולשמור על קבלות ומנהגי נרבונה ועל הפירושים והנוסחאות של התלמוד שעליהם הם מבוססים, היה ר' משה מנרבונה, שיצא נגד פירוש של הראב"י אב"ד על התלמוד שהיה בשיטת הרי"ף, בפירוש משלו הכולל את קבלותיהם של חכמי פרובנס צרפת ואשכנז⁷. גם ר' זרחיה הלוי (הרו"ה) תלמידו של ר' משה בר' יוסף, בספר "המאור" שלו, יצא בשיטת רבו⁸ כדי להפריך את דברי הרי"ף, ובעיקר להגן על הדיעות והפירושים שרווחו בפרובאנס. ואז יצאו להגן על הרי"ף, מהשגותיו של בעל המאור, הראב"ד בספרו "כתוב שם" ור' מאיר מטרנקטלייט בספרו "ספר העזר"⁹, ומאז מתקבל ספרו של הרי"ף בפרובאנס ובנרבונה. ולא עוד, אלא שחכמי פרובאנס עוסקים בו ומפרשים אותו יותר מן החכמים שבשאר הארצות.

ואותה פרשה של "מעז יצא מתוק" שפקדה את הלכות הרי"ף, כן קרה בשעה שהופיע ספרו של הרמב"ם משנה תורה, ובגלל שהגיעו עליו הראב"ד והרמ"ך, וכן התהוותם של שאלות חכמי לונגיל שהועברו אל הרמב"ם ע"י ר' יהונתן מלונגיל, יצרו כנגדם ספרות הגנה וביאור על הרמב"ם, ומאז נסבה ספרות חכמי פרובאנס בעיקר מסביב לרי"ף ולרמב"ם.

בראשונה עסקו בעיקר בפירוש הרי"ף ובהרחבתו, ובית המדרש של "חבורת לונגיל", היווה את היסוד לתנועה זו. הוא כלל את חמשת בניו של ר' משולם בר' יעקב: ר' יוסף, ר' יצחק, ר' אהרן ור' אשר, שהניחו היסוד ללימוד התורה¹⁰, ובית זה היווה מרכז תורני לתורת

6 ותלמידו ר' אברהם בר' יצחק (הראב"י אב"ד) קיצר את הספר וכתב ממנו את ספר האשכול. ראה אלבק במבוא ל"ספר האשכול" ובמיוחד מעמ' נא ואילך. כן כתב חידושים למס' כתובות, נזיר במאורות פסחים כה, ב: "והאר"י כתב בריש מסכת כתובות".

7 בנדיקט, ר' משה בר' יוסף מנרבונה, תרביץ, יט, מעמ' 19, ובמיוחד על שיטתו, שם, בעמ' 33. הראב"ד, בכתוב שם על ביצה (הוצ' חסידא עמ' 32) כותב עליו: "מתקשט הוא בשל אחרים ובחיי ראשי טענת הרי"ף משה בר' יוסף היא". ועל מטרט בעל המאור בחיבורו ראה גם בנדיקט, קרית ספר, כו, עמ' 330. ובמאמרו "על מגמתו של רבי זרחיה הלוי בספר המאור", ספר זכרון לבנימין דה-פריס, ירושלים תשכ"ט, עמ' 167-160.

8 על בעל העזר ראה להלן ברשימת המקורות מהם שואב רבינו.

9 ר' בנימין מטודילה, בספר מסעותיו, שם, עמ' ה, מונה אותם וסגולותיהם: "ושם (בלונגיל) רבינו משולם הרב הגדול ז"ל וחמשת בניו חכמים גדולים ועשירים... ור' משה גיסו... וכל הבאים מארץ מרחק ללמוד תורה הם מפרנסים אותו ומלמדים אותו, ומוציאין שם פרנסה ומלבוש מאצלו כל ימי היותם בבית המדרש. והם היו אנשים חכמים ונבונים, עומדים לכל

פרובאנס¹¹. על חבורה זו נימנו גם ר' שמואל בר' משה, הראב"י אב"ד בעל האשכול, הראב"ד, ר' שמואל בר' דוד¹², וכן גיסו של ר' משולם—ר' משה בר' יהודה. שלשלת החיבורים ושיטות הלימוד הסוללות דרכו של רבינו מנוח מקורה בבית מדרש זה בלונגיל וחכמיו, שרבינו מנוח שואב הן מתורתן שבכתב וגם מתורתן שבעל פה בקבלת מסורותיהם. וזו היא השלשלת שנמסרה מן הרב לתלמיד.

ב. ר' משולם בר' יעקב. כפי שכבר כתבנו, היה בית מדרשו של ר' משולם מרכז ללימוד התורה, למיוזג שיטת המפרשים והפוסקים, להערכת ספרים ותירגומם ולחיבור ספרים. חיבוריו של רבינו משולם לא נמצאים בשלימות בידינו, אבל הראב"ד כתב את ספרו "איסור משהו" בהיותו לפני רבינו משולם¹³, ולדעת אסף¹⁴ נתעורר לחבר ספרו מפני שרבו ר' משולם חיבר ספר בשם זה, והוא בא להשיג עליו ולשאת ולתת בדבריו¹⁵. חיבור קצר של ר' משולם בשם "הלכות איסור והתר לר' משולם בר' יעקב מלונגיל תמ"ך" נדפס, והוא דן בדיני אסור משהו, נותן טעם לפגם, בדיקת סכין, מליחת בשר, הוצאת חוטין לבהמה ולעוף, ענין צונן בצונן, צליית בשר עם דבר האסור, אכילת פולין ופירות, אם מותר לאדם להניח תבשילו ביד החשוד לדבר. ודעת המו"ל¹⁶ מסכימה לדעת הרב אסף שחיבור "איסור משהו" להראב"ד נכתב לכתחלה כהשגה על חיבור "איסור והתר לר' משולם".

אחיהם הקרובים והרחוקים". וראה ליקוטים מדברי יוסף, לר' יוסף סמברי, סדר החכמים, א, עמ' 132. וכתב עליהם לובצקי, במבוא לספר ההשלמה, עמ' 6 ואילך.

11 ר' יהודה איבן תיבון, בפתיחתו לתרגום ספר חובת הלבבות, מתאר את הרבונגיות בבית ר' משולם: "וגם בארצות אדום (=פרובאנס) היתה פליטה לשאר בני עמנו, היו בהם חכמים גדולים בחכמת התורה והתלמוד מימים קדמונים אשר לא היו מתעסקים בחכמות אחרות מפני שהיה תורתם אומנותם, ומפני שלא היו ספרי חכמות נמצאים אצלם עד שנקבעה בתוכם המגורה הטהורה, נר מצוה ותורה, הרב הגדול החסיד הקדוש רבנא משולם נר"ו בן התכם הישיש רבי יעקב ז"ל... ויכסוף לספרי החכמות אשר חברו הגאונים, וכפי יכלתו קבץ ורביץ והעתיק בין מחכמת התורה וחכמת הלשון וחכמת האמונה... ופתח שערים בדרכי ה' ויראה והמוטר הגיה בהם חשכנו ויישר מעקשות דרכנו ועוד יד גבורתו נטויה לקבץ ולרביץ".

12 בנדיקט, תרביץ, כב, עמ' 100.

13 א12 כפי שכתב בעצמו: "וכבר ביארתי זה הטעם בפסקי איסור והתר שכתבתי לפני רבי משולם ז"ל" (תמים דעים ט); "וכבר כתבתי מזה בספר האיסור והתר שחברתי לפני הרב ר' משולם ז"ל" (שם יד). ונכדו של ר' משולם (בהשלמה חולין קיא, ב) מביא: "הרב ר' משולם זקני ז"ל והראב"ד בחיבור איסור והיתר שלהן". אבל במקום אחר (השלמה פסחים עו, ב הוצ' בלויא עמ' ססא) כותב: "וכן כתב הרב (הראב"ד) באיסור והיתר שחבר לפני הרב זקני ר' משולם ז"ל". ועיין פרופ' שרגא אברמסון בהוספה למאמר "ספר ההלכות של הראב"ד", תרביץ, לו, לעמ' 166.

14 ספרן של ראשונים עמ' 186.

15 כפי עדות הרשב"א: "והרב ר' משולם כתב באיסור משהו... ותפס עליו הראב"ד" (רשב"א חולין צג ד"ה לקדחה); "כתב רבינו משולם ז"ל באיסורי משהו שלו... וכן כתב הראב"ד ז"ל, וכתב עוד הרב רבינו משולם זצ"ל" (שם, לדף פו, א).

16 הרב יוסף קאפח ב"חשובות ופסקים" להראב"ד הדפיסו בעמ' רמא—רנא לפי כ"י יחידי שבידו. החבור חסר ויש בו הוספת קטעים מר"י האברצלונג ומ"אסור משהו" להראב"ד.

שבו הוא דן ושוקל גם בבירור הלכות הרי"ף, ולא רק בהוספת פסקים גרידא²⁶. ולא היתה לו כל כוונה לחלוק עליו, אע"פ שהביא לתוך ספר ההשלמה אף מדברי מתנגדיו החריפים²⁷, והוא מודיע על כך לכל הלומד בו: "והנני מודיע לכל קורא ספרי זה, כי בדברים רבים אני הולך בדרך הרב בעל המאור ז"ל, לא כגונב את דבריו, כי כן קבלתי מאבא מרי ז"ל, ובדברים רבים אני תמה על דבריו²⁸, אשר קבלתי גם כן מאבא מרי ז"ל, כי גם המה בחייהם פעמים נחלקו במגדול לוגיל מרבץ התורה ופעמים השוו²⁹", ואת מסורות אלו של חולקים ומסכימים לרי"ף קיבל מאביו, שבוודאי הגיע לו מבית מדרשם של "חבורת לוגיל".

בנוסף על הרי"ף מוכיר גם לפעמים את הרמב"ם, אבל כפי שמציין אין בדעתו לפסוק כאחד מהם: "ואמנם אני אין בדעתי למשכן עצמי לא על דברי הרב רבינו אלפסי ולא על דברי הר"ם במו"ל אשר און וחקר תורת משה רבינו, רק לפי עניות דעתי לברר האוכל מתוך הפסולת להוציא הקמח מתוך הסולת"³⁰. כך שאם כי הוא מפרש את הרי"ף, הרי כלל בו גם קצת מתורת הר"ם והרמב"ם. ואת אי תלותו זו לא לפסוק לא כהרי"ף ולא כהרמב"ם אפשר לראות בעובדה שאף שכלל את דברי הרמב"ם ומסכים עמם, בכל זאת כתב גם הגהות קצרות על כמה ענינים ברמב"ם, בהלכות שבת³¹, עירובין³², שבועות³³, ומועד קטן³⁴.

אין לנו כל פרטים על בית מדרשו ותלמידיו, אבל לפי עדות בעל בחינות עולם, נתפזרו תלמידיו לאחר מותו, ושבו איש איש למקומו³⁵. והעדות הברורה היא רק על היחיד והימיוחד שבתלמידיו, שהמשיך בשיטת רבו בכל דרכיו ותורתו, והוא בן אחותו וממשיך דרכו, ר' מאיר.

ה. ר' מאיר ברי שמעון מנרבונה. על ר' מאיר כבר נידון לעיל פרק א. ספרו "המאורות

25 ועי' בדברי המאירי בהקדמה לפירושו על אבות: "הלכות הרב אלפסי ז"ל עם צירוף ספר ההשלמה אשר הוסיף והשלים עליו הרב הגדול אבי כל יושב אהל ר' משולם בן הרב ר' משה ב"ר יהודה ע"ה מברדש". ובנוסף אחר (בשערי ציון עמ' 41): "זקננו הרב ר' משולם וכו' אשר צירף עם חבור הרי"ף אלפסי ספר ההשלמה".

26 לדעת בראדי, במבוא להשלמה ברכות (ברלין תרנ"ג, עמ' 9): "היתה מגמתו פעם לחזק דבריו ופעם לתמוה עליהם".

27 ומתוך ספר ההשלמה אפשר להיווכח שחולק עליו הרבה פעמים יותר מאשר מסכים לו, כגון: שבת נח, ב; קמב, ב. עירובין טז, א; פו ב (מובא במאורות שם בשמו). פסחים כא, ב; כז, א; ל, א; מב, א; עו, ב; קה, א. חולין ח, ב; עו, א; זה, א (מובא בהשלמה שם). מועד קטן יב, א. בהקדמתו שם. ועי' רב צעיר, תולדות הפוסקים, א, עמ' 191—2.

28 גדפס בסוף בדיקי בתים ללובצקי, עמ' לא—לו.

29 לפי עדות לובצקי שם עמ' לא נמצאו בסוף המאורות לעירובין: "אלו ההשגות שהשיג הרב ר' משולם על הרב ר' משה ברי מיימון ממסכת עירובין". וגדפס שם עמ' לח—לט. אבל במהדורת בלוי של המאורות וההשלמה לעירובין ליתא!

30 בדיקי בתים שם לט—מא.

31 כנראה שהופיע בסוף ההשלמה למו"ק, גדפס במהדורת בלוי שם, עמ' קי—קיא, תחת השם "השגות בעל ההשלמה על הרמב"ם", ולא ידוע אם כותרת זו מופיעה גם בכתב היד שם.

32 כעדותו: "הצדיק אבד... ולא עמד איש בישיבה במקומו אחריו (?) אל המתים, כי כל

ג. ר' משה ברי יהודה. גיסו של ר' משולם. היה חבר לראב"ד³⁶ ולרנ"ה בעל המאור³⁷. ברור שכתב היבור³⁸, אבל לא ידוע תוכנו ולא נשרד בשלימות, אבל דברים ממנו נמצאים בספר בנו בעל ההשלמה³⁹, והרבה הלכות קיבל ממנו.

ד. ר' משולם ברי משה מברדש. בנו של ר' משה ברי יהודה ונכדו של ר' משולם ברי יעקב, היה ידוע בגדלותו בתורה ובחכמתו⁴⁰, וכן כתב אליו הרמב"ן בהערכה גדולה⁴¹, ר' משולם חיבר את ספר "ההשלמה"⁴², שהוא נסב על הלכות הרי"ף, במטרה עיקרית להשלים את הלכות הרי"ף⁴³ ע"י הוספת מה שהחסיר הרי"ף, לפי דעתו של בעל ההשלמה. סיבת השם "השלמה" יש לה מובן כפול, של שם המחבר משולם, ותפקיד הספר שהוא השלמה להלכות הרי"ף⁴⁴, כפי שהמחבר כותב בהקדמתו הקצרה לספרו: "כי ראיתי הרב רבינו יצחק אלפסי ז"ל קצר דבריו מאד בהלכותיו, אמרתי אני הקטן משלם ברי משה זל"ה להשלים, פעם לחזק דבריו—ואם אינם צריכין חזוק וגם אני איני כרי—ופעם לתמוה עליהם. וקראתי הספר הזה ספר ההשלמה על שמי ועל שם הספר המשלים הלכות רבינו זל"ה. הוספות אלו לא באו כנספת אל ספר הלכות הרי"ף, אלא כספר בפני עצמו,

16 שאלחו להראב"ד בתמים דעים ז.

17 בהקדמה לספר ההשלמה כותב בנו על אביו ובעל המאור: "פעמים נחלקו במגדל לוגיל מרבץ התורה ופעמים הושו".

18 כעדות בעל שערי ציון (עמ' 40) שהיה בין "ארבעה מטיבי לכת אבות התלמוד, אשר חברו חבורים רבים ונכבדים להועיל תועלת כללי, כל אחד בגבולו".

19 כגון בהשלמה ברכות מא, ב; מב, א. שבת ב, א; ג, א; מו, א אבי מרי ז"ל והחכמים שבדורו; מג, ב; מה, ב. פסחים ל, א; קה, א; קט, ב (מובא במאורות); קטו, א; עו, ב. וכנראה שכתב חידושים לפניו, כדמוכח בהשלמה לחולין ח, ב: "וכן מצאתי בחידושי שכתבתי לפני אבא מרי ז"ל בשמרי".

20 ר' ידעיה הפניני הברדשי, מחבר בחינות עולם, היה כנראה תלמידו. ובהקדמתו לפירושו על מסכת אבות מתאר את בית מדרשו של רבינו משולם ושיטת לימודו וכן את גדלותו: "ומי כחכם בדור ההוא עד צרפת יודע פשר דבר מלבו כמוהו בכל התורה שבעל פה, בכל גדר וסגי היוצא ממנה ויגיד סתום מן המפרש, וכל רו לא אנס ליה, כי הוא לא היה מביט בספר ובפירושו, כי חכמתו עמדה לו והלכה היתה באשר הוא שם, ונכנסת עמו במרחץ. ואם נשתחזה מישראל תורת אמת אשר היתה בפיהו יכתוב לו מלבו רבי תורתו, ובחזר לבו הכינה וגם חקרה היא אוצרו. כשמו כן הוא בארץ יושלם, שלם שמו ושלמה משנתו ולא נתעלמה ממנו הלכה ולא היה צריך ללמד לאדם מפי ספרים ולא חלק לו בבינה זו כחו לאלקיו לבאר מערכות אלקים חיים ולהכין מצבת משמרת למשמרתו והוא יגלה און אנשים את ההקים והתורות" (נדפס ע"י גויבויאר ברבעון הצרפתי, כרך כ (1890), עמ' 247).

21 "ואשים לנגד עיני כבוד התהלה ויסד המעלה החכם הגדול ר' משלם, ואחריו תלמידיו וספריו ורעיו וחבריו וקנינו ושופתיו ושורטיו וכל דורש שלום בשעריהם וכל חכם לב בהם ידענו כי שם תורה וגדולה במקום אחד, מעלתם כביר וכבודם ממנו לא נכחד אהבתם ברעיונו ויראתם על פנינו" (אגרת הרמב"ן, כתבי הרמב"ן, אגרת ה, עמ' שט).

22 לדעת לובצקי, בהקדמה להשלמה, עמ' 15, נתחבר הספר משנת [תתקס"ו ואילך].

23 וכן כותב ר' יוסף בן שאול מכוניר (גדפס בהמגיד כט טבת תרל"ה, חוברת א, עמ' 6): "אמנם הוא (הרי"ף) ג"כ קצר בפסקיו, כי הוצרך הרב בעל השלמה לחבר ספר להשלים מה שהוא חסר בפסקיו".

24 כעין ספר התשלום של רבינו אפרים תלמיד הרי"ף, ראה הר"ב בנדיקט, קרית ספר, כו, עמ' 328.

גם הוא פירוש על הלכות הרי"ף. אין הוא מודיע את הסיבות שהביאו לכתובת ספרו, אבל מתוך תוכנו משמע לכאורה כי חוזר הוא לדון על אותם העניינים שהביא מורו בספר "ההשלמה". והוא כל כך צמוד לתורת רבו, עד שגם מעתיק הרבה קטעים מדברי ההשלמה. אבל תוך עיון בו נמצא שלמעשה הוא הרחבה לספר ההשלמה. ובה במידה ש"ההשלמה" בא להוסיף על הרי"ף, כן בא "המאורות" להוסיף על השלמותיו של בעל ההשלמה. והחידושים העיקריים בו הם בעיקר כדלהלן:

- א. מאריך ומביא את לשון הגמרא הרבה יותר ממה שהובא בהשלמה.
- ב. השפעת תורת הרמב"ם ניכרת כאן עד למאד, ומביא הרבה מהלכות הרמב"ם, ומשווה להלכה את שיטותיהם של הרי"ף והשלמה והרמב"ם. הוא מביא מתוך הרמב"ם הלכות שהרי"ף ובעל ההשלמה החסירו³³, או דברים שהשמיט הרי"ף³⁴, או דברים שהשמיטו גם הרי"ף וגם הרמב"ם³⁵.
- ג. מוסיף הלכות מה שהחסירו הרי"ף והרמב"ם וההשלמה גם יחד³⁶.
- ד. מצרף את תורתו של חכמי אשכנז, בהשוואה לפסקי ההלכה הנ"ל, ומביא הרבה מרש"י וכן מרבינו תם ומר"י בעל התוספות.
- ה. מצרף את שיטות הראב"ד, ובעיקר את פירושו³⁷, שמעתיק מהם הרבה, ונמצאים כאן מדברי הראב"ד שאינם במקומות אחרים.
- ו. מקשה על השגותיו של בעל המאור על הרי"ף³⁸.
- ז. לפעמים לא יקבל דברי רבו בפירוש דברי הגמרא, או בפסק ההלכה, ועל פי הרוב ישאיר דבריו ב"צריך עיון"³⁹. או שיכריע כהרי"ף והרמב"ם נגד ההשלמה³⁹.

התלמידים נכרים באו שערין, וכל אחד שב למקומו איש לאשר באהלו... ונפרדה התבילה איש לבצעו הלכו ועתה לא ראו טוב" (גדפס ע"י נויבאר; שם עמ' 248).

33 כגון המאורות ברכות נו, ב. שבת עו, ב; עו, א; צד, ב; ק, א; קב, א; קג, א; קד, א; קטו, א. סוכה יב, א. ראש השנה ל, א. מגילה ג, ב. חולין מה, ב; נט, ב; קג, א.

34 כגון ברכות יט, ב; כ, ב; מג, א; גו, ב. עירובין יא, ב. סוכה ו, א. ביצה לט, א. תענית כח, א. מועד קטן כא, ב. חולין פד, ב; עד, א.

35 כגון תענית כט, ב. מגילה א, ב; ג, ב; יט, ב. מועד קטן יז, ב.

36 כגון ברכות מו, ב. שבת קב, א; קיא, ב. עירובין יג, ב. יומא עג, ב. ביצה טז, ב. חולין יח, א. על ספרי ההלכות של הראב"ד ראה פרופ' שרגא אברמסון, תרביץ, לו, עמ' 179—158.

37 *מקשה עליו (ברכות יב, א); "והרב בעל המאור שכתב שלא פסק הרי"ף הלכה כדברי מי אגב שיטפיה לא עין בה" (עירובין עה, א); "וזה שלא כדברי הרב בעל המאור" (שם קב, א); "מכאן ראייה למנהגנו שלא כדברי הרב בעל המאור" (ראש השנה לד, ב); "והר" דודי ב"ר דרכו דמברך בבית על הבשמים ועל הנר, אך שמעתי בשם הר"ר זרחיה הלוי שחולק על זה עם חכם אחד בדורו בתשובת שאלות ואומר שאין צריך לברך על הנר... וצ"ע" (תענית ל, א); "והרב בעל המאור פירש (מובא בהשלמה)... וצריך עיון מהרב רבינו משה (הרמב"ם) וכי" (חולין עו, א).

38 כגון ברכות כא, א; גג, ב. שבת ט, ב; טז, א; עה, א; ק, א—ב. עירובין גו, א; פט, א. פסחים י, א; י, ב; לו, א; מג, ב. סוכה ז, א; יח, א; מו, א. ביצה כב, א; כד, א; לד, א. ראש השנה לג, א. תענית יב, א; טו, א. מועד קטן ד, ב. חולין טז, א; יח, א; נא, א; עה, א; עח, ב; קב, ב.

39 "וזה לפי דעת הרי"ף והר"מ, אך לפי מה שכתב בהשלמה... ומכל מקום כדאי הם הרי"ף והר"ם לסמוך עליהם בשעת הדחק" (תענית ל, א; מועד קטן כ, א).

ה. מביא ממנהגי גרבונו, ומכאן ראייה שחי בגרבונו.

ספר "המאורות" הוא כמעט המאסף האחרון בפרובאנס לתורת הפירושים על הלכות הרי"ף. אבל כפי שהצבענו לעיל, הופעתו של היד החזקה להרמב"ם גרמה שבתורתו של מפרשי הרי"ף נכללה גם תורת הרמב"ם⁴⁰, ועם פירסום ספרו של הרמב"ם נתפשט ונתקבל ספרו של הרי"ף עוד יותר מאשר קודם לכן, ולא עוד אלא שלרוב השיגו על הרמב"ם דוקא במקום שלא פסק כדברי הרי"ף⁴¹. שיטת מיוזג זו של תורת הרי"ף והרמב"ם מתפצלת בפרובאנס לכיוונים שונים, כשמטרתם העיקרית היא פירוש דברי הגמרא על פי הרי"ף והרמב"ם. ר' אברהם מן ההר מפרש את דברי הגמרא על דרך הרמב"ם, מיישב את דברי הרמב"ם במקומות הקשים, ומפרש סוגית הגמרא לפי שיטת הרמב"ם, עד שניכר שהרמב"ם היה לו ליסוד חיבורו⁴². ר' יוסף בר' שאול מבוגר, אחד מחכמי פרובאנס, מחבר את ספר "מוזקק שבעתיים" במטרת מיוזג, ושיטת חיבורו היא: "ורצוני ללכת בשטת הרי"ף בענין אחד והוא להזכיר שם התנאים והאמוראים ומקום הפסק ההוא באיזה מקום מהתלמוד... ובענין אחר רצוני ללכת אחר שיטת הר"ם לבאר כל דיני מצוה בפני עצמה, ולזה אזכור שם המצוה מצות עשה או לא מה שעשה הר"ם ז"ל, ואזכיר שם המסכתא ושם התנא והאמורא כמו שעשה הרי"ף ז"ל... וראיתי לחלק המצות וההלכות בדרך שחלקם הר"ם ז"ל"⁴³. וכן אותה השיטה בכ"י פאריס (מס' 375)⁴⁴, בו נשמר סדר ההלכות לפי הרמב"ם, ומובאים שם דברי הגמרא בלשונם וכן תורתו של חכמי פרובאנס.

ו. רבינו מנחם. רבינו מנחם מגרבונו הוא תלמידו המובהק של ר' מאיר, ועוד בימי חייו רבו הוא כותב את פירושו על הרמב"ם. מטרתו בזה היתה להמשיך את השלשלת שהחלו בו חכמי בית המדרש של "חבורת לונגיל", הוא התכוון להוכיח את אחידותם של חיבורי הרי"ף והרמב"ם, בזה שאסף את תורת מפרשי הרי"ף הקודמים לו, והפך אותם לפירוש על הרמב"ם והביאם לפי סדר ספרי הרמב"ם. ומה שלא עשו רבותיו, השלים הוא לעשות, בהראותו ששיטותיהן ובידוריהם בתורת הרי"ף כוחם יפה גם בתורת הרמב"ם, וספרו על הרמב"ם מתקבל ומתפרש בזה על יסודו ותורתו של חכמי פרובינציה. אין ספק שחיבורו זה נעשה בידיעתו ובעידודו של רבו ר' מאיר, שאחרי שהשלים את ספר המאורות שלו על הרי"ף, בו הניח את היסודות להשוואת השיטות של הרי"ף והרמב"ם (כנזכר לעיל), ראה בעין יפה את תלמידו רבינו מנחם השואב מפירושו לרי"ף ומכוונם לאפיקי הרמב"ם.

40 ראה הרב"ו בנדיקט, תרביץ, כב, עמ' 105.

41 לפי דעת בנדיקט, קרית ספר, כה, עמ' 171.

42 דעת בלוי במבוא לפירושי רבינו מן ההר, שבהוצאתו.

43 הקדמה לספר מוזקק שבעתיים, נכתב בשנת ה'ק"מ, ונתפרסם בהמגיד שם, עמ' 7.

44 ראה להלן בהערות בסעיף "ספר השלמן" מ"ש עליו. וספק הוא אם זה הוא "מוזקק שבעתיים", אם כי שיטת הספר תואמת קצת לדרך שסללו לו המחבר בהקדמתו. והגיד לי הרה"ח ר' שמעיה גרינבוים מברוקלין כי שמע על אדם אחד במדינת צרפת שיש לו כה"י מוזקק שבעתיים עם ההקדמה הנ"ל שבהמגיד, ושאינו תוכנו שווה לכ"י פאריס. ואפשר שהוא פירוש לספר הבתים, או שהולך בעקבותיו, ומכיריו כמה פעמים.

ובזה רואים אנו את רבנו מגוח מעתיק לתוך פירושו קטעים הרבה מתוך ספר "המאורות" מבלי להזכירו⁴⁶, ואין תימה בכך, כי זאת היתה מטרתו, ולא רק שמתוך המאורות הביא, אלא מצרף ומלבן הוא את שיטותיהם של בני שלשלת זו, החל מרבינו משולם ברי יעקב, כשתלמידיו בני הענק רתוקים בשלשלת זו, כפירושיהם ותשובותיהם של הראב"ד והראב"י אב"ד בעל האשכול ורבינו אשר הפרוש, והכל מתמוג לבנין מוצק אחד, המסכם את שיטותיהם של חכמי פרוכאנס וקובעם סביב הרמב"ם.

רבינו מגוח משמש כחותם תקופת הווה שהחלה בבית מדרשם של "חבורת לונלי", ולאחריו אין אנו יודעים כבר על תלמידים שלו וממשיכי הדרך הזו. פירושו זה היה מונח חתום וסתום כמעט מידיעת רבותינו, עד שקם ענק ההלכה מרן רבינו יוסף קארו וצ"ל ומניף מרגלית זו מתהום הנשייה, ומאיר על ידה את עיני ישראל. בחבורו "כסף משנה" על הרמב"ם הוא אינו מרפה מלהביא את דברי רבינו מגוח בלשונו הטהורה ממש, ואין ספק כי מרן הגה בחיבור זה וחצב ממנו את יסודותיו בפירוש דברי רבינו הגדול הרמב"ם ז"ל. ומן השרידים מתורתו שהביא מרן ר"י קארו, נכנס רבינו להיכל ההלכה ושימש כמקור וכיסוד לשקלא וטריא של הפוסקים האחרונים.

ומכיון דאתינגן להכא, ברצוננו להצביע גם על שרשיה של תופעה מיוחדת בורם הגהרות בתורתן של ראשונים, תופעה שלא נחקרה עדיין כל צרכה, והיא על דרכי "תלמידי" בתי המדרשות של רבותינו הראשונים ותרומתם לספרות הרבנית. בהם אנו רואים אותם משלימים ומחזקים את מה שהחלו רבותיהם לעשות. בזה שאימצו להם את חיבורי רבותיהם בחייהם ופירשו את אותם הפירושים באפיקים אחרים. ונגדיר זה בענין של "שיטה ומסגרת", השיטה שנקט בה התלמיד היא שיטת הרב, אבל המסגרת היא אחרת, ותורת הרב מוצקת על ידי התלמיד לכלים חדשים, בהוספות משלו שבהם מצא מקום להתגדר, אבל היסוד והגושפנקא הם מיסוד בית מדרשו של הרב.

את ניצניה של שיטה זו ראינו בפירוש רבינו נסים תלמיד הרמב"ן על הרי"ף⁴⁶, שהתלמיד הכותב את פירושו על הרי"ף בחיי הרמב"ן, ומזכירו "ורבינו שצ"ו", מביא הרבה מדברי הרמב"ן בחידושיו בלשונם ממש, אבל בלי לציין מקורם, והסיבה לזה היא לא חז"י שהעתיק מתורת רבו בעילום שם, אלא שר"י נסים, ברשות רבו הרמב"ן, ממטרתו היתה להוכיח שפירוש הרמב"ן על הגמרא כוחו יפה גם כפירוש על הלכות הרי"ף, ולכן שאב מתורת הרמב"ן והעבירה למסגרת אחרת של פירוש על הרי"ף, וכידוע שהרי"ף היה לרמב"ן כרבינו הגדול שאין להוסיף ואין לגרוע ממנו⁴⁷. (ויש לציין גם כי אין לתמוה מה שמביא שם הרבה מדברי רש"י, כי גם זה העמיד לו למטרה, לפרש

את הלכות הרי"ף בדברי רש"י, וכנראה שהוא היה הראשון בשיטה זו להביא את דברי רש"י מסביב להלכות הרי"ף).

שיטה זו תואמת בעיקר את תלמידי הראשונים שיצקו את תורת רבותיהם מסביב לרמב"ם. ובדרך זו אפשר להסביר את העובדה שיש מפירושי הראב"ד על התלמוד שהובאו לתוך ההגהות על הרמב"ם (ראה להלן בפרק על יחס רבינו לראב"ד). "ספר שלחן" לר' חייא ברי שלמה, על הלכות ק"ש תפלה ברכות ותענית, הוא למעשה סידור הלכות אלו באותו סדר שקבע אותם הרמב"ם, ואף מעתיק הרבה את דבריו, אבל החידוש שבו הוא שהמחבר מוסיף את דברי רבו הרשב"א, בעודנו בחיים, כהשונאה לפסקי הרמב"ם, ובעיקר תוך הכוונה למצוא השביל המשותף ביניהם.

ו. שיטת רבינו מגוח. א. אחת ממטרותיו העיקריות היא להוכיח שהרמב"ם שאב את תורתו מבית מדרשו של הרי"ף והולך בשיטת רבו הרי"ף. רבינו בפירושו מתכוון ליישר את כל ההדורים במקום שתיראה סתירה ביניהם, ולהוכיח ששניהם נתכוונו לאותו דבר. או שהתבדל ביניהם גובע מן העובדה שמקורות נפרדים היו לפנייהם. מכוונתו לתרץ את ההלכות שהשמיטן הרי"ף אבל הביאן הרמב"ם, וכן להיפך, בנמקו את המגיעים לכך (ראה להלן בפרק על יחסו לרמב"ם ולרי"ף).

ב. רבינו יביא את המקורות עליהן ייסד הרמב"ם את ספר הלכותיו, ובכך יסיר את עוקצה של המחלוקת בענין זה, ואפשר שרבינו היה אחד מן הראשונים בדבר זה. ונראה שלפעמים הלך הכסף משנה בעקבותיו.

ג. פירושו והגהותיו של הראב"ד ישתדל רבינו לברר ולתרוץ באופנים שונים, ויש שיפסוק או יפרש כהרמב"ם ושלא כדעת הראב"ד (ראה להלן בפרק על יחסו להראב"ד).

ד. בפירושו יביא רבינו הרבה מדברי רבו ר' מאיר, ויש לפעמים שלא יקבל שיטתו (ראה לעיל בפרק על רבו ר' מאיר).

ה. רבינו יביא הרבה מדברי תלמוד ירושלמי כמקורות לדברי הרמב"ם או כהשוואה להם. ועל פי הרוב יביא גם פירוש להם. ואולי אפשר לומר בדרך השערה, כי בפירושו אלו הושפע מרבו ר' ראובן ברי היים שהיה תלמידו של ר' יצחק הכהן מתלמידי הראב"ד "שיסד פי' ירושלמי בתלתא סדרי"⁴⁸. וגם ידוע שחכמי פרוכאנס שקדו על לימוד תלמוד ירושלמי⁴⁹.

ו. אחד מן היסודות עליהם השתית רבינו את פירושו, הוא להגן על מנהגי עירו נרבונה, ובוז לא נבדל בשיטתו מחכמי נרבונה הקודמים לו. וגם מורו ר' מאיר נהג להביא ממנהגי נרבונה⁵⁰. אבל הדברים ניכרים ביתר שאת ויתר עו בדברי רבינו, שמגן בכל תוקף על מנהג נרבונה אף כשהפוסקים כהרי"ף הרמב"ם והראב"ד אינם

48 המאירי בהקדמה לאבות.

49 גינצבורג, שם, עמ' קט"ו.

50 ראה לעיל בפרק א על רבו ר' מאיר.

45 עיין מ"ש ב"חלפיות", כרך ט, חוברת א—ב, ניו יורק תשכ"ה, עמ' 3—492.

46 ראה פירוש תלמיד הרמב"ן על הרי"ף למסכת מכות, נדפס ב"הדרום", תשרי תשכ"ז, עמ' 87—39. ובמיוחד במבוא שם.

47 ראה, לוי גינצבורג, פירושים וחידושים בירושלמי, חלק א, מבוא, עמ' קט.

מסכימים למנהג, ובוהו היה חבר לשיטת בעל המאור להגן על מנהגי גרבונה. על שיטתו זו כבר הובא לעיל בתחילת המבוא בסעיף על רבינו ומקום מגוריו. ועליהן נוסף עוד אחד מהם: במחלוקת בין חכמי ספרד ופרובנס אם יש לומר "א-ל מלך נאמן" סובר רבינו כנגד דעת הרמב"ם, וכתב⁵¹: "ומנהג רוב העולם לומר אמ"נ... ורבינו משה לא הזכירו משמע שלא היה אומר, וכן נראה ממה שכתב פרק א מהלכות ברכות⁵², מיהו אין לשנות וכל המשנה ידו על התחונה". וכן במאירי⁵³ עמל להחזיק במנהג גרבונה זה.

פרק שלישי

שיטת רבינו מנוח בביאור דברי הרמב"ם

א. שיטת רבינו שלא לחלוק על הרמב"ם. על פני כל החיבור הזה אפשר לראות את גודל הערצתו של רבינו מנוח אל הרמב"ם — שקוראו "הרב" "ר"מ" או "רבינו משה" — ואת השיטה המתמדת להבנת מקורותיו, נוסחאותיו ונימוקי פסקי הלכותיו, וכן להגן על הרמב"ם וליישב את מה שהקשו עליו הראשונים או רבותיו, או אפילו קושייותיו של רבינו מנוח עצמו. הערצתו אל הרמב"ם וגודל הזהירות באבחנת דבריו בהעמדתם על אמיתותם מתבטאת במקום אחד, שבו היה נראה לרבינו מנוח שהרמב"ם החסיר מתוך משנה תורה שלו הלכות מסויימות, אבל מפני יראת כבוד הרמב"ם הוא נמנע מלהוסיף על דבריו, כי רבינו לא רצה להתגדל ולהתנשא על ידי כך, אבל בכדי שתהא תורת הרמב"ם שלימה הוא מוסיף מה שאמרו אחרים בהלכות אלו. וכך הוא מנמק בסוף פירושו להלכות ברכות:

"אמר המפרש, מפני שכלל הרב בפרק הזה עניין הברכות כולן, האיך הוא שלא הזכיר קצת ממצות עשה שאין מברכין עליהן, לתת בהן טעם. ראיתי לכתוב בזה מה שכתב ה"ר יוסף פלאות בעניין זה¹, עם מעט שהוספתי בו, כדי שלא יחסר דבר מדברי רבי משה. ואמרתי עם לבי כי טוב לכתוב כל העניין בלשון הקודש ולזכור ממנו פרק אחד מסוף הלכות ברכות. והשי' יודע, כי לא להתגדל ולתת כבוד לשמי, רק לכבוד הרב המחבר. אכן, יראת הרב עמדה מול פני והוא מנעתני מזה, כאמרו ית' לא תוסיף עליו ולא תגרע ממנו"².

את מטרת חיבורו, ואת הדגשתו, בהכנעה רבה, שאין בכוונתו להשיג על דברי הרמב"ם, אלא רק להבין ולבאר אותם, בכדי להגדיל תורה ולהאדירה, הוא מבטא בחרוז שבראש הלכות חמץ ומצה, בו כותב:

עיני לאור יפקח גאור, אור מגידי חזיון משא
כי לחלוק לא העיר שכלו, ולהרחר ריב מדון ומצה
תורה יגדיל עבדך הואיל, באר הלכות חמץ ומצה.

1 תשובתו של ר"י אבן פלאות הידועה (ראה הערה 16 שם), אבל מכאן מוכח לכאורה שהתשובה נכתבה במקורה בערבית ותורגמה. ואודות תשובה זו ראה גם החיד"א בברכי יוסף י"ד סימן רצב ואלבק במבוא לספר האשכול עמ' יא.
2 ברכות יא, ב.

51 קריאת שמע א, ה.
52 א, יו: "ולמה לא יענה אמן אחר אהבת עולם וכו' למען לא יפטיק באמן. משמע מדברי הרב שאין ראוי (היה כתוב "צריך" ונמחק ותוקן כן) לומר "אמ"נ".
53 מגן אבות הענין הראשון.